

Helena Z. Cybienko

Znaczenie powieści społecznej dla rozwoju realizmu w literaturze polskiej lat 1840-1880

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 64/2, 85-94

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HELENA Z. CYBIENKO (Moskwa)

ZNACZENIE POWIEŚCI SPOŁECZNEJ DLA ROZWOJU REALIZMU W LITERATURZE POLSKIEJ LAT 1840-1880 *

Związki powieści i realizmu dostrzeżono już za czasów Bielinskiego, który pierwszy zauważył zależność rozwoju „poezji realnej”, „poezji życia” od osiągnięć na terenie powieści. Realizm znalazł w powieści formę, w której mógł się urzeczywistnić szczególnie głęboko i wszechstronnie. A jest to zależność dwustronna, gdyż i powieść ukazuje całą bogatą skalę swych możliwości artystycznych właśnie w literaturze realistycznej. Nieprzypadkowo dyskusje o powieści toczone w ostatnich latach obracały się wokół różnych aspektów realizmu, zaś ataki na powieść były jednocześnie atakami na metodę realistyczną. Dla likwidatorów tego gatunku „kryzys powieści” równał się „kryzysowi realizmu”.

Wiele prądów we współczesnej literaturze zachodnioeuropejskiej zdecydowanie odcina się od powieści z szerokimi uogólnieniami społecznymi, rozrywając związek człowieka i społeczeństwa, ograniczając charakterystykę bohatera do sfery jego życia indywidualnego, nierzadko całkowicie odizolowanego od świata zewnętrznego, zamkniętego w ramach przelotnych wrażeń i dowolnych skojarzeń. Jednakże człowiek zawsze był, jest i będzie „całokształtem stosunków społecznych” (Marks). Autentyczną wartość jednostki ludzkiej określają bez reszty rzeczywiste związki człowieka ze społeczeństwem, z tym środowiskiem, które kształtuje charakter ludzi, ich typy i odpowiadającą im psychologię w jej wielorakich i indywidualnych przejawach. W naszych czasach te rzeczywiste związki jednostki ze społeczeństwem nader się skomplikowały w porównaniu z minionymi epokami historycznymi, ale nie przestały przecież wskutek tego być realne. Toteż nieprzypadkowo i w naszej epoce powieść społeczna nadal posiada decydujące znaczenie dla rozwoju postępowej literatury.

* Artykuł niniejszy został napisany w oparciu o książkę: Е. З. Цыбенко, *Польский социальный роман 40—70-х годов XIX века*. Москва 1971.

Niesłabnąca popularność powieści i toczące się wokół niej spory zdecydowały o zainteresowaniu literaturoznawców problematyką teorii tego gatunku. W pracach z ostatnich lat rozpatruje się problemy genezy powieści oraz etapów jej rozwoju, właściwości formalne powieści i ich zalety, związki powieści z innymi gatunkami, narodowe cechy powieści w poszczególnych krajach.

W znacznie mniejszym stopniu zbadano problematykę odmian w obrębie samej powieści jako gatunku. To prawda, granice między poszczególnymi odmianami powieści są w dużym stopniu umowne. Powieść historyczna posiada cechy dość wyraźne, a mimo to nie ma do tej pory jednoznaczności w poglądach na jej właściwości gatunkowe. Jeśli zaś chodzi o wyodrębnienie innych odmian powieści — obyczajowej, społecznej, psychologicznej, filozoficznej, politycznej itd., to granice między nimi są niekiedy płynne. Nie znaczy to jednak, że problemu odmian gatunkowych nie da się w ogóle postawić bądź też, że poszukiwanie stałych wyznaczników różnych typów powieści jest nonsensem. Nie możemy zgodzić się z tymi badaczami współczesnymi, którzy uważają, że istnieje tyle odmian powieści, ile jest utworów powieściowych.

Godne uwagi propozycje klasyfikacji powieści poczynili w różnych czasach W. Sipowski, K. Tiander, W. Kayser, A. Kettle, W. Dnieprow, M. Kuzniecowa, W. Kirpotin i inni uczeni. Trzeba jednak stwierdzić, że nie dysponujemy jeszcze ścisłymi regułami naukowej typologii gatunku powieściowego.

Różnice między poszczególnymi odmianami gatunków są przede wszystkim różnicami w przedmiocie przedstawienia, a ponieważ tym zasadniczym przedmiotem w powieści jest los jednostki różnorodnie powiązanej ze społeczeństwem, zatem w konsekwencji różnica między poszczególnymi odmianami powieści tkwi w odmiennym sposobie przedstawiania losu człowieka i charakteru jego związków społecznych.

W niniejszym artykule powieść społeczną ujmijemy jako określoną odmianę gatunkową powieści, głównie realistycznej, w której zasadniczą uwagę kieruje się na życie społeczne w całości, stosunki pomiędzy dużymi grupami społecznymi, w której ukazanie charakteru postaci służy analizie struktury socjalnej społeczeństwa, istniejących w nim sprzeczności.

W literaturoznawstwie współczesnym spotyka się poszerzoną interpretację powieści społecznej jako powieści realistycznej w ogóle. W pewnej mierze jest to słuszne, ponieważ

Istotą metody realistycznej, jej duszę, rdzeń, stanowi analiza socjalna, prześledzenie i przedstawienie społecznego doświadczenia człowieka, zgłębienie i zaprezentowanie zarówno społecznych stosunków międzyludzkich, współzależności jednostki i ogółu, jak i struktury samego społeczeństwa¹.

¹ Б. Сучков, *Исторические судьбы реализма*. Москва 1967, s. 19.

Zarazem jednak całkowite utożsamienie powieści społecznej z powieścią realistyczną byłoby błędne. Powieść społeczną traktujemy tu jako jedną z odmian powieści realistycznej. Czy powieść społeczna może być nierealistyczna — to naszym zdaniem problem do dyskusji.

Powieść społeczna jako odmiana gatunkowa powstała na stosunkowo późnym etapie rozwoju literatury — w XIX wieku. Przesłanki dla powieści społecznej tkwią jednakże w samej naturze gatunku powieściowego, którego istotę stanowi problem stosunków między jednostką a społeczeństwem. Trafnie zauważono, że właśnie zainteresowanie problematyką społeczną spowodowało w Polsce pojawienie się powieści².

Formowanie się powieści społecznej w pierwszych dziesięcioleciach w. XIX, przekształcenie powieści z eposu „życia prywatnego” w obraz życia całego społeczeństwa, epoki, narodu, odkryło przed nią nowe, niewyczerpane możliwości.

W pierwszym trzydziestoleciu literatura polska miała już powieść historyczną, obyczajową, psychologiczną i satyryczną. Były to realizacje powieści sentymentalnej i romantycznej. Początek powieści realistycznej, a zatem i powieści społecznej, w Polsce przypada na lata 1840-1863, kiedy to nowe problemy, które stworzyła rzeczywistość, i nowe typy społeczno-psychologiczne wymagały przeanalizowania i zrozumienia. Ponieważ w okresie tym powieść po raz pierwszy w literaturze polskiej zajęła ważne miejsce wśród innych gatunków³ i krytyka musiała uświadomić sobie jej rolę, zadania i właściwości gatunkowe — oczywiście jest, iż właśnie wtedy toczono namiętne spory wokół powieści⁴.

Zwycięski rozwój powieści krytyka tłumaczyła wymogami wieku, wzrastającymi aspiracjami intelektualnymi społeczeństwa, jego dążeniem do samoświadomości. W walce ideowo-estetycznej zwyciężyła koncepcja powieści zawierającej aktualną problematykę współczesnego życia. J. I. Kraszewski, L. Dunin Borkowski, J. Dzierzkowski, A. Marcinkowski eksponują program powieści społecznej jako wyższego stadium rozwoju tego gatunku. Sądzą oni, iż jej zadanie polega na oglądzie rzeczywistości

² Zob. np. K. Wojciechowski, *Historia powieści w Polsce*. Lwów 1925, s. 60.

³ Zob. A. Cieszkowski, *O romansie nowoczesnym*. „Biblioteka Warszawska” 1846, t. 1, s. 137, 139: „romans stał się chlebem powszednim naszego społeczeństwa. [...] jest on zwierciadłem wszystkich żywiołów swego czasu, równie jak ona [tj. epopeja] niegdyś jest on dzisiaj poetyczną encyklopedią wszystkich uczuć i skłonności, wszystkich wyobrażeń i zdań, wszystkich doświadczeń i domysłów, wszystkich namiętności i cnót, wszystkich postępów i występów społeczności”.

⁴ Zob. S. Burkot, *Spory o powieść w polskiej krytyce literackiej XIX wieku*. Wrocław 1968.

współczesnej, analizie podstawowych sił społecznych, ich współzależności i walki. Dunin Borkowski pisze w 1848 roku:

budynek społeczny zaczyna być ciasny i niedogodny, kiedy się czuć daje potrzeba ulepszenia lub przedstawiania, i dlatego powieść socjalna, przyczyniając się do takich zamierzeń, ułatwiając środkami swoimi takową pracę, zajmuje najwyższe w rodzaju swoim stanowisko, stanowisko postępowe⁵.

Kraszewski i inni postępowi pisarze uświadamiali sobie fakt, iż celem powieści nie jest „kopiowanie” życia, lecz wybór tego, co najbardziej ważne i charakterystyczne, wniknięcie w istotę zjawiska, odzwierciedlenie rzeczywistości w świetle ideałów autora. Takie rozumienie uogólnienia artystycznego można już nazwać zasadą typizacji społecznej. W dyskusji nad powieścią Kraszewskiego *Dwa światy* mówiło się o konieczności pokazania społecznych uwarunkowań charakterów powieściowych. Marcinkowski, Kraszewski opowiadali się za pogłębioną psychologiczną charakterystyką bohaterów, postulowali doskonalenie artystycznej formy powieści.

Można powiedzieć, że w latach 1840-1863 kładziono podwaliny pod teorię powieści polskiej, która rozwinie się w latach 1864-1880 i później — w latach osiemdziesiątych. Teoria powieści stworzona przez polską krytykę, która korzystała zresztą szeroko z osiągnięć myśli teoretycznej Zachodu i Rosji, dorównywała poziomem europejskiej myśli estetycznej.

Rozwój polskiej powieści społecznej w latach 1840-1863 wiąże się przede wszystkim z twórczością Kraszewskiego. Droga pisarza od scenki rodzajowej i szkicu obyczajowego do rozległych społecznych uogólnień rzeczywistości typowa jest dla całej literatury polskiej tego okresu. Przewyciężywszy opisowość i zasadę „metody flamandzkiej”, Kraszewski komponuje swe powieści w ten sposób, że ich ośrodek centralny stanowi zwykle określony problem społeczny, będący jednocześnie elementem organizującym intrygę i układ postaci. Pierwszym istotnym sukcesem na tej drodze pisarza była *Latarnia czarnoksiężska* (1842) — pierwsza polska powieść społeczna, według określenia Elizy Orzeszkowej.

Powieść społeczna w Polsce wiele zawdzięcza szkicowi fizjologicznemu, gatunkowi szeroko w tych latach rozpowszechnionemu (szkice Kraszewskiego, Boguckiego, Siemieńskiego, Dzierzkowskiego, Marcinkowskiego, Niewiarowskiego i innych). Popularność szkicu fizjologicznego można tłumaczyć nie tyle wpływami literatury francuskiej i rosyjskiej, co wewnętrzną potrzebą społeczeństwa, jego coraz większą dążnością do samowiedzy, do poznania przejawów życia i obyczaju różnych warstw narodu⁶, ogólnymi tendencjami rozwojowymi literatury narodowej. Pisarze

⁵ L. Dunin Borkowski, *Powieściarstwo polskie*. W zbiorze: *Polska krytyka literacka*. T. 2. Warszawa 1959, s. 155.

⁶ W roku 1840 pisał L. Siemieński (*Wieczornice*. T. 1. Wilno 1854, s. 192-

polscy lat 1840-1863, kiedy to realizm w literaturze polskiej dopiero się kształtował, przywiązywali dużą wagę do zewnętrznych form obyczajów. Stąd bierze się ich zainteresowanie szkicem obyczajowym, z jego tendencją do stworzenia portretu, dążeniem do powiązania szczegółów portretu bohatera z jego zawodem i miejscem w społeczeństwie.

Prozę polską lat 1840-1863 reprezentują różne typy powieści. Obok powieści społecznej rozwija się powieść historyczna, rozmaicie ukierunkowana (Rzewuski, Grabowski, Kaczkowski, Kraszewski), powieść psychologiczna (Szyrmer, Żmichowska), obyczajowa (niektóre utwory Kraszewskiego, Korzeniowskiego, Kaczkowskiego, Zachariasiewicza, Pługa), polityczna (Łoziński, Chojecki, Jeż). Konfrontując powieść społeczną z innymi odmianami gatunkowymi, zauważamy, iż w latach 1840-1863 dominowała ona w literaturze polskiej. Z powieścią społeczną właśnie wiążą się najwybitniejsze osiągnięcia powieściopisarstwa tych lat: są to przede wszystkim najdonioślejsze dzieła Kraszewskiego — *Latarnia czarnoksiężska*, *Interesa familijne*, *Dwa światy*, jego opowiadania chłopskie; są to powieści Korzeniowskiego *Kolokacja* i *Krewni*, jest to najlepsza powieść Dzierzkowskiego *Salon i ulica*, do której swoistym przygotowaniem była jego powieść społeczno-obyczajowa *Kuglarze*.

Zwrot ku powieści społecznej uzasadniały okoliczności, w jakich kształtował się w literaturze realizm — pisarze coraz głębiej i lepiej rozumieli rzeczywiste sprzeczności społeczne. Powstanie powieści społecznej możliwe było nadto dzięki konkretnym osiągnięciom metody realistycznej. Z drugiej strony, wejrzenie w problematykę społeczną, dążność do analizy życia społecznego i wielkich zbiorowości społecznych, a więc to wszystko, co w powieści społecznej niezbędne — sprzyjało pogłębieniu realizmu, pozwoliło powieściopisarzom na dokładniejsze uchwycenie rzeczywistych praw życia społeczeństwa i jednostki. Uznanie zasady determinizmu społecznego, stanowiące duży postęp w rozwoju realizmu, charakteryzowało w tym okresie przede wszystkim powieści społeczne. W powieści historycznej o orientacji konserwatywnej (Rzewuski, Grabowski, Kaczkowski) analiza społeczna bądź w ogóle się nie pojawiała, bądź też miała powierzchowny charakter. W powieści psychologicznej Szyrmera nie istniała wcale, zaś Żmichowska w swych utworach jedynie „domyślała się” tajemnic życia. Dopiero w powieści społecznej psychologia znalazła swoje realne źródło społeczne. Autorzy powieści z założenia politycznych, zajmując się problematyką ruchu narodowowyzwoleńczego, nie potrafili jednak powiązać jej ze sprzecznościami społeczno-klasowymi,

193): „Kto dzisiejszą społeczność pragnie dagerotypować, niechże się śpieszy; [...] ruch społeczny [...] jest dziś taki szybki [...] że go potrzeba chwycić, dagerotypować na łeb, na szyję, jeżeli nie chcecie, aby kiedyś typy społeczne stały się sfinksem zadającym zagadki”.

dlatego też analiza społeczna w powieściach tego typu jest nader powierzchowna. Ślizganie się po powierzchni zjawisk rzeczywistości było charakterystyczne również dla powieści obyczajowych.

W takich warunkach powieści społeczne — a reprezentowały je najlepsze dzieła Kraszewskiego, Dzierzkowskiego, Zachariasiewicza — stały się najbardziej konsekwentnymi dziełami realistycznymi swych czasów. One to właśnie zawierają najbardziej rozległy obraz życia społecznego, dogłębnie analizują jego prawa.

W miarę jak poszerza się skala artystycznej refleksji nad życiem i jak rozwija się dążność do przekazania samej „istoty” życia, ulega zmianie charakter i struktura powieści. Konfrontując powieść społeczną z powieścią okresu wcześniejszego, nietrudno zauważyć, iż w tej pierwszej zostały wzbogacone sposoby prowadzenia narracji w czasie i przestrzeni, zwiększyła się też liczba postaci. Rozpowszechniły się powieści oparte na historii życia bohatera głównego (powieść-biografia) bądź grupy postaci działających w dużym przedziale czasowym (powieść-kronika).

Powieści społeczne lat 1840-1863 świadczą też jednak i o trudnościach w opanowaniu tego gatunku, o niedojrzałości i pływaczności realizmu na tym etapie jego rozwoju. Charakterystyka moralna postaci nierzadko wypierała ich charakterystykę społeczną (nawet w najlepszych powieściach Kraszewskiego i Korzeniowskiego, nie mówiąc już o Dzierzkowskim, Boguckim i innych). W latach, w których powstawały utwory romantyczne w kraju i na emigracji, romantyzm wywierał wpływ również i na powieść realistyczną. Pisarze nie rozumiejąc całkowicie socjalnych mechanizmów życia, zamiast przedstawiać konkretne siły społeczno-historyczne, warunkujące zachowanie i czyny bohaterów, wprowadzali do swych utworów zagadkowe, demoniczne siły i zjawiska, kierowali swą uwagę na sensacyjną intrygę romantyczną. Ślady romantycznego spojrzenia na świat widoczne są w *Latarni czarnoksiężskiej* i *Ulanie* Kraszewskiego, w *Kuglarzach* oraz *Salonie i ulicy* Dzierzkowskiego, w powieściach Boguckiego, w mniejszym stopniu u Korzeniowskiego.

Autorzy powieści społecznych owych czasów dobrze radzili sobie ze znalezieniem takiego schematu fabularnego, który pomógł ujawnić realne konflikty społeczne; nie potrafili jednak znaleźć dlań realistycznego epilogu, adekwatnego do rzeczywistej tendencji rozwoju społecznego i logiki rozwoju charakterów. Korzeniowski np. wprowadza do *Kollokacji* motyw nieoczekiwanej śmierci, usuwając w ten sposób przeszkodę, która stała na drodze do szczęścia bohaterów, pochodzących z różnych sfer społecznych. W powieści *Krewni* usuwa identyczną przeszkodę, nagradzając nawróconego na dobrą drogę bohatera nieoczekiwanym spadkiem po bogatym krewniaku. Adam Pług korzysta ze znanego motywu odkrycia tajemnicy narodzin, itd.

Najczęściej wszakże środek ciężkości w powieści społecznej i społeczno-obyczajowej tego czasu stanowiło przedstawienie środowiska, ukazanie obyczaju poszczególnych warstw społecznych, zależności między nimi; czasem była nim intryga, charakter bohatera zaś pozostawał jakby w cieniu. Wiele postaci w powieściach społecznych tego okresu jest wewnętrznie statycznych, opisowych, nie rozwijają się one w czynach, działaniu, walce czy w zderzeniu z innymi charakterami. Pisarze najczęściej portretują natury proste i nieskomplikowane, unikając kreowania postaci głębokich, nie potrafią opisać bohaterów wewnętrznie sprzecznych. Analiza społeczna obrazu nie zawsze wiąże się z zadowalająco głęboką analizą psychologiczną. W ukazaniu psychologii postaci Kraszewski i Korzeniowski nie dorównywali swemu rówieśnikowi, autorowi powieści psychologicznych Szyrmerowi, który z kolei nie dostrzegał społecznych uwarunkowań psychologii i nie umiał się zdobyć na uogólnienia społeczne. Powieści społeczne lat 1840-1863 cierpiały na moralizatorstwo i tendencyjny dydaktyzm⁷.

Pomimo jednak tych niedostatków powieść społeczna wywierała zauważalny wpływ na inne odmiany gatunku. Szczególnie wyraźnie uwidocznił się on w rozwoju powieści obyczajowej. W powieściach tego typu z lat 1840-1863 aspekt społeczny został ukazany znacznie dokładniej niż w podobnych utworach z wcześniejszego okresu, np. u Skarbka czy Jarczewskej. Nawet w słabych powieściach obyczajowych tamtych lat charakter bohatera jest uzależniony od społecznych warunków jego życia, od konkretnego środowiska. Był to rezultat oddziaływania powieści społecznej, rozwoju literatury w kierunku realizmu.

Kształtowanie się realizmu w literaturze polskiej lat 1840-1863 wiązało się nie tylko z rozwojem powieści społecznej. W procesie tym doniosłą rolę odegrały też takie odmiany gatunkowe, jak powieść historyczna typu walterskotowskiego i powieść-gawęda szlachecka w rodzaju *Pamiętek Soplicy* Rzewuskiego⁸. Jednakże główna rola mimo wszystko należała do powieści społecznej.

Literatura i krytyka polska w okresie dwóch pierwszych dziesięcioleci po powstaniu 1863 r. pod wieloma względami kontynuowały tradycje lat 1840-1863. Twierdzi się nawet, iż krytyka lat 1864-1880 nie wniosła niczego nowego do koncepcji powieści⁹. Należy jednak uwzględnić istotne zmiany warunków społeczno-historycznych, w których rozwijała się lite-

⁷ Zob. M. Żmigrodzka, *Polska powieść biedermeierowska*. „Pamiętnik Literacki” 1966, z. 2.

⁸ Zob. S. Burkot, *W oczach radzieckiej uczonej*. „Ruch Literacki” 1972, nr 3, s. 186.

⁹ Zob. Burkot, *Spory o powieść w polskiej krytyce literackiej XIX wieku*, s. 104-107.

ratura po r. 1863, a w związku z tym nowe jej zadania, wzbogacenie i nadanie odmiennego sensu dawnym pojęciom. W latach 1840-1863 powieść polska dopiero torowała sobie drogę, zaś krytyka toczyła spory o ten gatunek, natomiast później dyskusja przesunęła się w sferę konkretnych analiz.

Od powieści żądano racjonalistycznego traktowania zjawisk życia i maksymalnego zbliżenia metod do naukowego sposobu poznania (Orzeszkowa, Chmielowski). Literatura i krytyka lat 1864-1880 głębiej niż w okresie wcześniejszym pojmowały postulat prawdziwego odbicia rzeczywistości; uważano za rzecz konieczną ukazanie samych mechanizmów życia społecznego, rozwinięto i pogłębiono zasadę typizacji społecznej¹⁰.

Wychodząc z założenia, iż funkcja wychowawcza jest zasadniczą funkcją powieści, pisarze i krytycy lat 1864-1880 wypracowali koncepcję powieści tendencyjnej (Orzeszkowa, Chmielowski, Bem, Kotarbiński, Przyborowski i inni)¹¹.

Postulat tendencyjności skierowany był przeciwko bezideowemu, pozbawionym istotnych treści utworom o charakterze salonowym i szlachetnym z końca lat sześćdziesiątych i początku siedemdziesiątych (Ilnicka, Marrené, Sadowska, Władysław Łoziński i inni). Stawiało to przed pisarzami zadanie przewyciężenia opisowości, określenia zasad wyboru i oceny faktów. Inna sprawa, że praktyczna realizacja koncepcji powieści tendencyjnej prowadziła do schematyzmu i ilustratywności.

Wielką zasługą krytyki polskiej lat 1864-1880 było zdefiniowanie cech powieści społecznej i przyznanie jej dominującej pozycji wśród innych odmian tego gatunku. Eliza Orzeszkowa, wyodrębniając powieści obyczajowe, psychologiczne, historyczne, szczególnie wysoko ceni powieść społeczną, którą jest dla niej utwór przedstawiający życie społeczne jako pewną całość, charakteryzujący wielkie grupy społeczne.

Uczucia, dążenia i losy zbiorowe występują tu wydatniej niż procesa duchowe odgrywające się w łonach jednostek. Zamiast subtelного, drobiazgowego wgłębiania się w serca i charaktery ludzi pojedynczych skalpel psychologiczny analizuje tu ducha narodu całego lub wielkich jego odłamów¹².

Stworzenie powieści kreślącej szeroką panoramę społeczną było doniosłym składnikiem ówczesnego programu literackiego. Analiza wielkich problemów społecznych, postulat aktywności społecznej wysuwany pod

¹⁰ Zob. J. Kulczycka-Saloni, *Programy i dyskusje literackie*. W zbiorze: *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*. T. 1. Warszawa 1965.

¹¹ Zob. H. Cybienko, *Koncepcja powieści tendencyjnej w polskiej krytyce 60-70-tych lat XIX wieku*. „Przegląd Humanistyczny” 1969, nr 6.

¹² E. Orzeszkowa, *Pisma krytycznoliterackie*. Wrocław 1959, s. 209.

adresem pisarza — oto znamienne cecha myśli estetycznej tych lat, zbliżająca ją do myśli teoretycznej w Rosji.

Pisarze i krytycy lat 1864-1880, choć skupiali uwagę przede wszystkim na problematyce ideowej, w znacznie większym stopniu niż ich poprzednicy wnikali w specyfikę artystyczną powieści (Sienkiewicz, Kraszewski, Tokarzewicz, Zgliński). Ich poglądy na temat zasad artystycznych obowiązujących powieść były znacznie szersze niż u literatów lat 1840-1863. Zwracali uwagę na analizę psychologiczną, pisali o wyrazistości obrazu, wyborze sytuacji, stylu powieści.

Krytyka lat 1864-1880 stanowiła zatem ważny etap w rozwoju teorii realizmu i powieści. W dużej mierze był to okres poszukiwań, nierzadkich pomyłek, jednakże myśl teoretyczna konsekwentnie postępowała naprzód.

Sama powieść lat 1864-1880 jest stosunkowo mało zbadana przez współczesną naukę o literaturze. W tym należałoby upatrywać przyczynę pewnego niedoceniańa roli tego okresu w historii powieści polskiej. Stanisław Burkot utrzymuje nawet, że ówczesna powieść polska „przeżywa niewątpliwego regres w środkach wyrazu”¹³. Uznając, iż lata 1864-1880 były w pewnym stopniu okresem poszukiwań najwłaściwszej dla powieści społecznej formy artystycznej, okresem przełamywania szeregu trudności, należy wszakże podkreślić, iż jednocześnie był to okres dalszego doskonalenia powieściowych środków artystycznych, pogłębiania realizmu, kumulacji nowych doświadczeń. Dowodzą tego przede wszystkim powieści Orzeszkowej, wykazujące ewolucję od „historii serca” (*Ostatnia miłość*) do „historii społeczeństwa” (*Marta, Pompalińscy*), utwory Kraszewskiego (*Pamiętnik panicza, Roboty i prace, Szalona* i inne), Lama (*Głowy do złotych*), Jeża (*Ofiary*).

Powieść społeczna owych czasów bez wątpienia jest naczelnym gatunkiem powieściopisarstwa polskiego. Tematyka społeczna do tego stopnia dominuje w powieści, że wypiera nieomal bez reszty wszystkie inne tematy.

Dla rozwoju powieści polskiej na tym etapie charakterystyczne jest przeniesienie środka ciężkości z fabuły na tło społeczne, co świadczy o pogłębieniu realizmu w stosunku do okresu wcześniejszego. Inaczej niż w powieści pierwszych dziesięcioleci w. XIX, w której historię rodziny czy biografię bohatera ujmowano na tle ciasnego światka rodzinnego, wyrwanego z kontekstu życia społecznego i izolowanego odeń, w powieści lat 1864-1880 historię rodziny przedstawia się przeważnie na tle szerokiej panoramy społecznej i historia ta nie stanowi dla pisarza celu samego w sobie, lecz służy odtworzeniu procesów społecznych epoki.

Dążność do ukazania szerokiego tła społecznego uwidoczniła się też

¹³ Burkot, *Spory o powieść w polskiej krytyce literackiej XIX wieku*, s. 107.

w wieloplanowości licznych powieści. Przeważają teraz utwory zawierające dwie lub trzy linie fabularne.

W porównaniu z literaturą okresu wcześniejszego widocznemu pogłębieniu w powieściach lat 1864-1880 uległa motywacja społeczna losów bohatera, co wskazuje na doskonalenie się metody realistycznej w charakterystyce postaci. Jednakże i w tych latach powieściopisarstwo polskie dopiero torowało drogę analizie psychologicznej. Orzeszkowa, Kraszewski, Lam w swych najlepszych powieściach tego okresu poszukiwali sposobów wyrażenia życia duchowego bohatera. Połączenie analizy społecznej i psychologicznej w powieści nastąpi w latach osiemdziesiątych, czego przykładem jest *Lalka* Prusa, którą należałoby określić jako powieść społeczno-psychologiczną¹⁴.

Lata 1840-1880 były więc nader owocne dla rozwoju polskiej powieści społecznej. Po okresie narodzin, 1840-1863, nabiera ona sił w ciągu dwóch następnych dziesięcioleci, zajmując czołową pozycję wśród innych odmian powieści.

Bez ogromnej pracy przygotowawczej, którą wykonali wówczas powieściopisarze polscy, bez tych poszukiwań, bez tych — niekiedy skromnych — osiągnięć powieści społecznej lat 1840-1880 niewyobrażalny byłby rozkwit powieści polskiej w latach osiemdziesiątych w. XIX jako powieści przede wszystkim społecznej.

Z rosyjskiego przełożył
Tadeusz Zielichowski

¹⁴ Zob. H. Markiewicz, „*Lalka*” Bolesława Prusa. Warszawa 1967.